

DANSK KIRKELIV MED ENGELSK OG AMERIKANSK INDFLYDELSE

Pastor emeritus, ph.d. cand.theol. Flemming Kofod-Svendsen

Resumé: I denne artikel redegør forfatteren efter indledning og artiklens formål for den engelske vækkelse i det 18. århundredes slutning, og hvordan den kom til Danmark, og hvilken betydning den fik for dansk kirkeliv. Forfatteren beskriver derefter, hvilken betydning grundlovens indførelse af religionsfrihed fik for dansk kirkeliv, og hvordan aktører inden for dansk kirkeliv reagerede på den nye situation. Forfatteren giver dernæst nye eksempler på, hvordan fælleskirkelige holdninger og bevægelser nåede dansk kirkeliv, og hvilke refleksioner lutherske kristne gjorde i mødet med de nye udfordringer.

Indledning og problemstilling

I Danmark kom både kristendommen med Ansgar, reformationen og pietismen fra Tyskland, så den danske folkekirke med dens gudstjenesteform, salmebog og andagtslitteratur på forskellig måde bærer præg af den tyske arv.

Ved overgangen til 1800-tallet begyndte mænd, som var præget af udenlandske kirkekritiske bevægelser, at rette angreb mod kirke og kristendom, som man aldrig tidligere havde set magen til. Tidligere havde Bibelen og kirkelæren stået med uanfægtet myndighed over sindene. Men det blev helt anderledes i sidste del af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Ændringen kom gennem den brede kulturstrøm, som man plejer at omtale med navnet »oplysning«. Man betegner gerne det nye, der skete i samfundet, med fremmedordet *sekularisering*, når man vil beskrive, hvad der skete i de år. Menneskelivets mål og mening blev ikke mere hentet fra Bibelen eller kirken, men man fandt det i det verdslige jordiske menneskeliv. Nogle af kirkens mænd tog kampen

op for at hævde kristendommen som livets egentlige mening. Sjællands biskop Nicolai E. Balle (1744-1816) var præget af den tyske teolog Christian Wolffs (1679-1754) tanker om en syntese mellem fornuft og åbenbaring, men han var samtidig en af tidens mest energiske forsvarere af kristendommen mod den rationalisme, der i sin kritik af kirke og kristendom fremhævede fornuften som højeste domstol. En anden forsvarer var hofprædikanten Christian Bastholm (1740-1819), men han blev selv så præget af oplysningsfilosofien, at Kristus hos ham blev fremstillet som den store lærer, der havde talt med »fornuftens og naturens stemme« (Neiiendam 1922, 404-416). Præsterne skulle kaldes »folkelærere«, og på landet skulle de være almuens vejledere i agerdyrkning og kvægavl og ikke beskæftige sig med teologi og filosofi. Købstadspræsterne skulle til gengæld som nyttige embedsmænd opdrage menneskene til at blive gode borgere, som kunne forvente lyksaligheden i det hinsidige. Bastholm forsøgte også på andre måder at komme kirkekritikerne i møde, idet han indrømmede, at gudstjenesten var »kedelig«, han foreslog derfor ændringer, som kunne gøre den »kort, interessant, opmuntrende og afvekslende« (Lausten 1999, 69-70). Trods diverse reformforslag gik kirkegangen stadig tilbage.

Artiklens formål

Det er artiklens formål først at beskrive, hvordan den engelske vækkelse i 1700-tallets slutning nåede Danmark, og hvilke følger det fik. Dernæst skal der redegøres for, hvordan vækkelsesbevægelser og åndelig påvirkning fra Storbritannien og USA igennem de næste 200 år er kommet til Danmark og har påvirket dansk kirkeliv. Der skal redegøres for, hvordan denne påvirkning dels er udmøntet i dannelse af kirkelige organisationer inden for folkekirken, dels i oprettelse af ikke-lutherske frikirker og endelig i etablering af fælleskirkelige samarbejdsprojekter.

Den engelske vækkelse og dansk kirkeliv

Som følge af den evangeliske vækkelse i England ved overgangen til 1800-tallet (Andersen 1921, 3-20; Bebbington 2002, 20-104) blev der skabt en overbevisning om, at evangeliet om frelsen i Jesu navn skal forkyndes for alle folkeslag. Det fik til følge, at der blev etableret nye organisationer, der fik stor betydning ikke alene i Storbritannien, men i en række andre lande.

Som de første i nyere tid oprettede de engelske baptister *The Baptist Missionary Society* i 1792 (Olafsson 1989, 17.254). En af hovedpersonerne bag stiftelsen var skomageren William Carey (1761-1834), der efter at være blevet omvendt sluttede sig til baptisterne og blev prædikant. Carey blev også missionselskabets første udsending. I 1795 blev *Londoner-Missionsselskabet* stiftet. Man betonedede, at man ville sende »evangeliet, ikke presbyterianisme, independentisme med videre« ud til hedningelandene (Holmquist 1951, 60). I 1799 etableredes et selskab, der fik navnet *Church Missionary Society*.

Det blev rygraden i den evangeliske vækkelse og blev datidens største missionsselskab (Holmquist 1951, 60).

I 1799 blev *Traktatselskabet* (Religious Tract Society) oprettet, hvis motto var vækkelse og mission (Ribbner 1957, 14-20). Lederne i den engelske vækkelse havde et budskab, som de ville nå alle mennesker med: omvendelse »from sin to salvation« (Ribbner 1957, 8). For at nå så mange som muligt udarbejdede lederne i *Traktatselskabet* traktater med et klart budskab og en appel til læseren om at tage stilling til Jesus Kristus.

En hoveddrivkraft i den engelske vækkelse var en fornyet tillid til Bibelens autoritet. Intet har stærkere end denne bibeltillid bidraget til at fremme vækkelsens hovedopgave, at overvinde deismens åndsindflydelse og den i kirkesamfundene herskende rationalisme, der skød forkyndelsen af Kristus til side eller kun talte om ham som morallærer.

Tilliden til Bibelens autoritet skabte et engagement for at få Bibelen oversat og spredt til alle folkeslag. Denne holdning resulterede i 1804 i etableringen af *The British and Foreign Bible Society* med den vision at fremme spredning af Bibelen i hele verden oversat til nationale sprog (Andersen 1921,19). Den evangeliske vækkelse blev udmøntet i dette trekløver: Et missionsselskab (snart flere missionsselskaber), et traktatselskab og et bibelselskab (Olafsson 1989,16-18).

Det var først i 1805, at den engelske vækkelse fik forbindelse til Danmark. Den første forbindelse gik over Skotland, hvor der i 1804 under inspiration fra *Londoner-Missionsselskabet* var dannet to skotske missionsselskaber i Glasgow og Edinburgh. Det skete gennem to skotter John Paterson (1776-1855) og Ebenezer Henderson (1784-1858), begge børn af den skotske vækkelse og overbeviste om, at de skulle være missionærer i Indien. På grund af de engelske myndigheders negative holdning over for alle missionærer, blev det besluttet, at de skulle rejse til Trankebar, som var dansk territorium. 26.08.1805 blev Paterson og Henderson under bøn og håndspåleggelse indviet til deres kommende missionærgerning ved en afskedsgudstjeneste i John Aikmans kirke i Edinburgh. Dagen efter påbegyndte de rejsen mod København, hvor de ankom 14.09.1805. Da de kontaktede det handelskompagni, som de hjemme i Skotland havde fået at vide ville transportere dem til Indien, fik de det overraskende budskab, at det sidste skib til Indien i 1805 allerede havde forladt Danmark (Olafsson 1989, 30-34). De var strandet i København. Her begyndte de hurtigt at holde gudstjenester på engelsk for englændere i København og Helsingør og med at uddele engelske traktater (Andersen 1921, 23). Både Paterson og Henderson var store sprogbegejstret og lærte på kort tid at læse og forstå dansk, så de kunne følge med i en dansk gudstjeneste og orientere sig i dansk kirkeliv (Andersen 1921, 23). De blev rystet over det åndelige forfald i Danmark under rationalismen, og mens de ventede på en skibsløjlig til Indien, følte de stadig stærkere, at de befandt sig på en missionsmark i Danmark, hvor de hurtigt fik oversat og trykt engelske traktater, som de flittigt uddelte blandt andet i Kongens Have og andre strategiske steder. Dermed fik de kontakt med danskere. Vækkelsens folk i England og

Skotland betragtede det europæiske fastland som en missionsmark, og sådan så de to skotske missionærer i København også på sagen.

Den engelske menighed i Helsingør og dens virkningshistorie

Kong Erik af Pommern (1382-1459) så Øresunds erhvervspotentiale som handelsvejen til Østersøen. Han indførte Øresundstolden, som i de følgende mere end 400 år dannede grundlaget for Helsingørs liv, vækst og fremgang. Samtidig blev Øresundstolden en vigtig indtægtskilde for de danske konger. Det var en afgift, som Danmark krævede af alle skibe, der passerede Helsingør. Optræningen fordrede en stor indsats af udenlandsk sprog og ekspertise, og samtidig blomstrede handelen, idet de mange skibe, der betalte told, benyttede lejligheden til at proviantere. I Helsingør kom der hurtigt en koloni af tyskere, skotter, englændere, hollændere og franskmænd.

Den britiske koloni blev aldrig stor, men på grund af sammenhold og dygtighed, og fordi de allerfleste skibe, der passerede Kronborg, var britiske, kom den til at spille en fremtrædende rolle i byens liv.

Fra midten af det 18. århundrede tog den tysk-reformerte præst i København hvert år en dag om sommeren til Helsingør for at holde gudstjeneste med prædiken og altergang. Gudstjenesterne fandt sted i en sal på Kronborg, der blev stillet til rådighed af kommandanten. Den britiske koloni ønskede egen præst, der tillige kunne undervise deres børn. I 1781 blev den første anglikanske menighed grundlagt i Danmark. I 1792 fik man etableret egen kirkebygning. Siden fik den anglikanske kirke hjemsted i København, hvor St. Albans Church blev indviet 1887. I Helsingør opstod der imidlertid en lammende og nærmest uløselig konflikt mellem præsten og de ledende i menigheden, som resulterede i en hensygnende menighed (Norrie 1940, 77-106).

Redningsmanden blev Ebenezer Henderson. Fra november 1805 holdt han regelmæssigt søndagsgudstjenester på engelsk for menigheden i Helsingør. Efter nytår flyttede Henderson til Helsingør og påbegyndte opbygningen af en menighed, hvor bøn, bibellæsning og en Kristuscentreret forkyndelse stod i centrum. Hans forkyndelse og lederskab skabte en åndelig stærk menighed, hvor det var medarbejdere fra denne menighed, der var initiativtagere til de tidlige søndagsskoler i Danmark omkring 1830 i henholdsvis Helsingør og Lyngby (Steen og Hoffmann 1915, 36; Olesen 1958, 27-30; Pedersen 1983,13).

Vilhelm E.V. Wright (1849-1908) var opvokset i en familie i Helsingør tilknyttet den engelske menighed. Han fik sit åndelige gennembrud i England. Han var en ener, der brændte efter at fortælle andre om Jesus Kristus. Han var initiativtager til gårdmission efter engelsk mønster og til midnatsmission, ligesom han var aktiv i søndagsskolearbejdet (Steen og Hoffmeyer 1915, 73; Holt 1940, 70-79). Han blev den første Scripture Union sekretær i Danmark 1883-1908 (Sylvester 1984; Kofod-Svendsen 2001, 48-49).

På grund af Danmarks krig med England måtte både Patterson og Henderson i 1807 forlade Danmark og flytte til Sverige. I de to år, de havde været i Danmark, havde de

gennem deres kontakter til *Religious Tract Society* og *The British and Foreign Bible Society* dels arbejdet for traktatsagen og dels for bibelsagen i de nordiske lande (Andersen 1921, 23). Samtidig havde Henderson ved sin præstetjeneste for den engelske menighed i Helsingør gjort menigheden så åndelig moden, at der fra den med opbakning fra kredse i England udgik initiativer til både at påbegynde et søndagsskolearbejde og et Scripture Union arbejde i Danmark.

Det Danske Bibelselskab

Henderson vendte i 1812 tilbage til Danmark, hvor han blev initiativtageren til oprettelsen af *Det Danske Bibelselskab* 22.05.1814, som Felix Olafsson har beskrevet det (Olafsson 1989). Efter oprettelsen gennemrejste Henderson Danmark for at oprette filialselskaber i de forskellige byer, så der kom gang i bibelspredningen (Andersen 1921, 23). I Fredericia blev der for eksempel oprettet et filialselskab i samarbejde med den reformerte præst Charles Rieu (Bundgaard 1935, 15). Patterson vendte ikke tilbage til Danmark, men blev gift med en svensker og var i Sverige den drivende kraft bag oprettelsen af *Evangeliska Sällskapet* i 1808 (Ribbner 1957, 51) og arbejdede også for bibelsagen, der i 1815 førte til oprettelsen af *Svenska Bibelsälskapet*.

På overgangen til 1800-tallet begyndte de religiøse vækkelser, som bredte sig over store dele af Danmark i 1820'erne, 30'erne og 40'erne. Det var overhovedet den første åndelige bevægelse i moderne forstand, som fik bred tilslutning i landalmuen (Thyssen 1960). Flere ting kan nævnes som årsag til, at de fik så stor folkelig gennemslagskraft og samtidig blev så stærkt præget af bibelsk tankegang. Her skal blot to ting berøres. Det ene er skolelovene af 1814, som betød, at uanset hvor i kongeriget et barn blev født, skulle det nu gå regelmæssigt i skole fra det fyldte 7 år, til det blev 13 år (Larsen et al. 2013, 127-138). Det andet var, at samtidig med at skolelovene lærte almuen at læse, gav Bibelselskabet almuen mulighed for selv at eje og læse Bibelen, så man ikke var tvunget til alene at stole på præsternes fortolkninger. Der er ingen tvivl om, at den store bibelspredning og initiativer til at fremme bibellæsning medvirkede til de missionske vækkelsesbevægelseres fremkomst og udbredelse i det 19. århundrede (Kofod-Svendsen 2001, 44-45).

Oprettelsen af Det Danske Missionselskab

Bone Falck Rønne (1764-1833) var initiativtageren til oprettelsen af Det Danske Missionselskab 17.06.1821. Han blev også selskabets første formand. Der er ingen tvivl om, at han var inspireret af den engelske vækkelse, selv om dens betydning for ham vurderes lidt forskelligt (Andersen 1921, 78-92.110-136; Nielsen 2014, 93-97; Nielsen 2019, 31-32).

Rønne var til stede ved det møde, hvor Det Danske Bibelselskab blev stiftet. Der opstod også et venskab mellem Henderson og Bone Falck Rønne (Nielsen 2014, 96-97). Selv om Rønne aldrig kom med i Bibelselskabets bestyrelse, blev han en af de enkeltper-

soner, der mest ivrigt arbejdede for bibelsagen i Danmark, og han fastholdt hele livet, at Bibelen er Guds åbenbarede ord. I 1817 var det reformationens 300 års jubilæum. Det fejrede Rønne ved i 1817 at stifte Bibelselskabet for Lyngbye og Omegn for at fremme bibelspredning og bibelbrug i sit eget sogn (Andersen 1921,102-110; Nielsen 2014, 97-102).

Rønne begyndte tidligt at arbejde på dannelsen af et traktatselskab. Han var tilsyneladende ikke opmærksom på, at der allerede i 1801 på Fyn var oprettet »Det danske Selskab til Udbredelse af Evangeliet og sand praktisk Christedom«. Bag det stod herrnhutisk inspirerede præster, som i deres studietid var blevet præget af Brødreminigheden i Stormgade i København (Andersen 1921,110-111; Olafsson 1989, 54-55; Nielsen 2014,102-103). Dette selskab på Fyn var også kendt i Norge (Danbolt 1947, 123-127). Rønne fik kontakt til forskellige personer, der gav opbakning til udgivelse af evangeliske traktater, og da Rønne i 1821 kom i kontakt med det engelske traktatselskab, der lovede økonomisk støtte, kom der gang i Lyngbye evangeliske Tractat-Selskab. I Rønnes tid blev der udgivet 58 traktater trykt i sammenlagt ca. 100.000 eksemplarer. Traktaterne havde dels et evangeliserende indhold, og dels bragte de information om bibelspredning og ydre mission (Andersen 1921,111-124; Nielsen 2014,102-105).

Konklusion: Den inspiration, som Rønne havde modtaget af den engelske vækkelse, realiserede han i sit liv ved at være initiativtager til dette trekløver: Landsdækkende *Det Danske Missionsselskab* og lokalt et *bibelselskab* og et *traktatselskab* i sit eget sogn.

Grundloven af 1849 og følgerne for dansk kirkeliv

Grundloven gav religionsfrihed (§67), ytringsfrihed (§77) og foreningsfrihed (§78). Det betød en helt ny situation for dansk kirkeliv.

KFUM og KFUK

Den 22-årige manufakturkommis George Williams indbød til et vigtigt møde i London 06.06.1844. Da blev den første YMCA/KFUM-forening dannet. Deltagerne kom fra forskellige kirkesamfund. Det fremvoksende KFUM og senere KFUK var fra begyndelsen økumenisk i sit grundsyn og samtidig barn af den voksende engelske missionsbevægelse (Shedd 1955; Olesen 1997, 34-38). Shedd giver i sit omfattende værk baggrunden for den ungdomsbevægelse, der udviklede sig til en global bevægelse med enorm gennemslagskraft og betydning.

I 1855 blev der i Paris afholdt to vigtige møder. 1. Den Evangeliske Alliances første generalkonference uden for England (Bundgaard 1951,186). 2. Etableringen af KFUM som en international bevægelse, hvor man vedtog det trosgrundlag, den såkaldte Pariserbasis, som Verdensbevægelsen stadig hviler på. KFUKs Verdensforbund blev etableret i 1894 (Shedd 1955, 102-137; Olesen 1966, 58-65; Olesen 1997, 41-44). Dog opstod der hurtigt uenighed om fortolkningen af denne Pariserbasis, idet man i Tyskland ønskede at fastholde lokalforeningerne med deres konfessionelle præg, mens man i den

anglikanske/reformerte verden var mere økumenisk (Olesen 1966, 58; Nielsen 2003, 9).

16.09.1878 blev Københavns KFUM dannet. I bevægelsens historiske kilder er der enighed om, at den åndelige inspiration var det historiske møde i London 1844, der var barn af den engelske vækkelse, og Pariserbasis fra 1855. Der er også enighed om, at der var skabt en bevægelse med et økumenisk sigte (Steen og Hoffmeyer 1915, 40; Gad 1928, 9-17; Engberg 1928, 28; Engberg 1944, 14-21; Olesen 1997, 54-56; Nielsen 2003, 7-11).

I Danmark er der holdt »Pigemøder« siden januar 1876, men organisatorisk begyndte det ved et møde 29.08.1884 i Ørslev præstegård under IM's formand Vilhelm Becks (1829-1901) ledelse. Da blev det besluttet, at »Indre Missions Udvalg for Børnegudstjeneste og Ynglingeforeninger« også skulle omfatte Pigeforeninger. Der blev nu hurtigt stiftet en række pigeforeninger, der tog navnet KFUK (Ræder 1933, 18-36). Man skabte et KFUK i Danmark, der hørte til et interkonfessionelt verdensforbund, der omfattede unge kvinder af alle kristne trossamfund. De lokale KFUK-foreninger havde derimod et absolut evangelisk-luthersk præg (Ræder 1933, 23; Olesen 1966, 61-64).

I Danmark var der en indbygget konflikt. I Pariserbasis var det formuleret: »Konfessionelle forskelle skulle ikke få lov at forstyrre det broderlige forhold. Medlemmer på rejse skulle kunne indtræde i enhver forening under Verdensforbundet (Nielsen 2003, 9). I Danmark var det formuleret sådan om at blive medlem af KFUM: »Berettiget til at optages som medlem er enhver ung mand, a) som tilhører folkekirken og b) som ikke er medlem af eller har samkvem med foreninger, som den Indre Mission ikke kan samarbejde med« (Olesen 1958, 200). Her møder man et alliancesyn, som især er udfoldet i Evangelisk Alliance og deraf inspirerede bevægelser og så en konfessionel luthersk holdning. Chefideologen bag de nævnte vilkår for medlemskab af KFUM var IM's formand V. Beck, hvis afvisning af samarbejde med ikke-lutherske kristne er velkendt (Larsen 2001, 223-229). De interne debatter i KFUM og debatterne mellem IM og KFUM skal ikke behandles her, da de er beskrevet i andre sammenhænge (Olesen 1958, 172-265; Olesen 1966, 52-54; Nielsen 2003; Larsen 2011, 107-109). Forholdet mellem en evangelisk alliance holdning og luthersk konfessionalisme vil senere blive grundigere behandlet.

Evangelisk Alliance

Evangelisk Alliance blev stiftet på et møde i London i dagene 19.08-02.09.1846, hvori deltog 922 mennesker fra mange kirkesamfund. I de foregående år var der blandt evangeliske kristne i forskellige lande ført samtaler om at stifte en international organisation for at fremme fællesskabet og samarbejdet mellem enkelte evangeliske kristne, der opfattede Bibelen som Guds forpligtende ord. Man ville ikke etablere et samarbejde mellem kirkesamfund. Man ønskede ikke at inddrage den katolske og ortodokse kirke i samarbejdet. Ingen danskere deltog i det stiftende møde. Den Evangeliske Alliance blev

holdt sammen af et personligt kristent broderskab, der blev styrket gennem general-konferencerne, som blev holdt med nogle års mellemrum (Newman 1937; Olesen 1997, 39-41). I Danmark talte dr.theol. et phil. Christian Kalkar (1803-1886, 1861-1873 formand for DMS) og provst Jens Vahl (1828-1898, 1889-1897 formand for DMS) energisk Evangelisk Alliances sag, men interessen var ringe. I dagene 30.08.-06.09.1884 afholdt Evangelisk Alliance sin generalkonference i København. Konferencen var forberedt og blev gennemført af Kalkar og Vahl. En indbydelse blev udsendt underskrevet af Kalkar og Vahl og flere andre præster heriblandt V. Beck og en række lægfolk heriblandt missionær Vilhelm Wright, der var ved at etablere Scripture Union i Danmark. I indbydelsen blev det understreget, at man skulle mødes som enkelte kristne og ikke som repræsentanter for kirkesamfund, og at mødet alene var åbent for personer, der vedkendte sig de tre artikler i den apostolske trosbekendelse. Knapt 2000 personer deltog, heraf 1383 fra Danmark og 251 fra Sverige. De fleste møder blev holdt i missionshuset Bethesda i København (Bundgaard 1951,194-205; Olesen 1996, 231-232). Mødet fik en ret bred omtale i danske medier. V. Beck skrev en meget positiv omtale i *Indre Missions Tidende*, hvor han sluttede med ordene: »Vi, som have deltaget i den evangeliske Alliances Møde i Kjøbenhavn, vi ville sige: det var godt, at den kom til os, thi der er Velsignelse i den« (IMT 1884, 598-601). Kort efter kom konkurrencen fra de allianceprægede trossamfund *Missionsforbundet* og *Frelsens Hær*, og denne konkurrence var sikkert en del af baggrunden for, at Beck erklærede sin deltagelse i Alliance-mødet for én af sit livs fejltagelser. Nogen form for fællesskab kunne man efter Becks mening ikke have med sekterne. Der måtte strides for den sande lære i denne verden, så tanken om fred mellem kirkesamfundene var for Beck det samme som et forræderi mod sandheden – han opfattede det således som sin pligt at smide baptister ud af sit hus, hvis ikke han kunne omvende dem. Evangelisk Alliances ide med en årlig bedeuge kunne nok overføres til Danmark, men uden fællesskab med sekterne, og først efter at det fælles oplæg var rensset for uluthersk teologi (Olesen 1996, 232; Larsen 2001, 224). Mødet i København resulterede i dannelsen af Evangelisk Alliance i Danmark, som har eksisteret lige siden. Evangelisk Alliance er især kendt for alliance-bedeugen hvert år i januar. Men gennem årene har man også inviteret kendte internationale forkyndere, for eksempel Billy Graham (1918-2018), til Danmark (Bjerno 1984). I lande med lutherske nationalkirker har Evangelisk Alliance ikke fået den store betydning.

Baptistsamfundet

Dagens baptistiske samfund har deres historiske baggrund i de såkaldte »døbere« på reformationstiden. Det vigtigste for dem er kirkesynet. Kirketanken er selve udgangspunktet for den baptistiske tænkning. For døberne er Jesu Kristi kirke det synlige fællesskab af dem, som af eget frit valg er kommet til tro. Dåben er den handling, ved hvilken de bekender deres tro og bliver optaget i menigheden. Barsedåben bliver da en umulighed. Den danske baptisme er ikke indført fra udlandet, men er vokset frem og

udviklet i de gudelige vækkelser, idet der i de sidste år af enevældens tid var baptistiske grupper, der voksede frem forskellige steder i Danmark. 30.10.1839 blev den første baptistmenighed i Skandinavien stiftet i København med 11 medlemmer (Jensen 1961; Hylleberg et al. 1989,14-57). Den danske stat gav disse baptister en uværdig og stærkt kritisabel behandling. Med grundloven fik baptisterne friheder og muligheder. Mens de før grundloven havde nogen kontakt med baptister i Tyskland, søgte de nu mere kontakt med baptister i England og især i USA. Det mest overraskende ved Baptistsamfundet i denne periode er, at man ikke satsede på maksimal mission og evangelisation i Danmark, men i stedet blev indadvendt og traf beslutninger, der isolerede baptisterne i forhold til de vakte i de gudelige forsamlinger. Man indførte for eksempel et lukket nadverbord og besluttede, at kvinder ikke måtte »bryde brødet, døbe, prædike eller bede« i offentlige forsamlinger (Hylleberg et al. 1989, 66). Samtidig mødte baptisterne konkurrence fra den fremvoksende mormonisme. Kort sagt slog Baptistsamfundet ikke virkelig igennem i det danske samfund.

Mormonerne

Grundloven gav grønt lys for mormonerne, og 14.06.1850 ankom en af mormonernes apostle, Mr. Erastus Snow (f.1818), til toldboden i København. Han var udsendt af sit trossamfunds generalkonference for at udbrede mormonismen i Danmark, og allerede 18.09.1850 blev den første mormonmenighed etableret (Banning 1960,11). I de følgende år voksede antallet af mormoner takket være en betydelig missionsvirksomhed. Mormonerne fik især indgang blandt baptisterne (Hylleberg et al. 1989, 44-45). Både biskopper og præster i folkekirken var bevidste om at give sund bibelsk undervisning i de sogne, hvor mormonerne især udøvede deres missionerende virksomhed. Ved den strategi fik mormonerne ikke nogen stor indgang i den danske folkekirke. Desuden var der adskillige danskere, der havde tilsluttet sig mormonerne, som udvandrede til USA især til Utah.

Metodistkirken

Historisk set er metodistkirken blevet til som en vækkelsesbevægelse inden for Church of England. Det var ikke ledernes tanke, at den skulle blive en egen kirke, men udviklingen førte alligevel den vej – på samme måde som med reformationskirkerne to århundreder tidligere. De ledende personer i denne udvikling er først og fremmest John Wesley (1703-1791) – lige stor som forkynder, teolog og organisator. Ved siden af ham står hans bror Charles Wesley (1707-1788), som især er kendt på grund af sine mange værdifulde salmer. Den tredje af grundlæggerne er George Whitefield (1714-1770). Som prædikant og vækkelsesleder var han på niveau med John Wesley, men han havde ikke Wesleys organisationstalant. Det blev derfor brødrene Wesley, som kom til at give bevægelsen dens form.

Metodistkirken er et eksempel på, hvordan den engelsk-amerikanske vækkelses-kristendom vandt fodfæste i Danmark. En dansk forretningsmand, Christian Willerup (1815-1886), udvandrede til USA, hvor han mødte metodismen og blev omvendt. Han virkede så som rejseprædikant blandt skandinaverne i USA. I 1856 blev Willerup kaldet til Norge, hvor den begyndende metodistiske bevægelse havde brug for en kompetent leder. I juli 1858 kom Willerup tilbage til Danmark, hvor han blev den drivende kraft i opbygningen af en metodistkirke, som 22.09.1865 blev et anerkendt trossamfund (Larsen 1981; Karlsen et al. 2000). Metodisterne har ud over den evangeliserende linje altid tillige prioriteret en diakonal indsats. Ligesom Baptistsamfundet har Metodistkirken ikke fået det store gennembrud i Danmark.

Efter Metodistkirken er der i Danmark fremvokset en række andre ikke-lutherske frikirker som *Den katolsk-apostolske kirke*, *Det Danske Missionsforbund*, *Syvende Dags Adventismen*, *Pinsebevægelse* og *Den Apostolske Kirke*. Ud over *Mormonerne* er der også fremkommet samfund i randen af kristendommen, for eksempel *Jehovads Vidner*. Pladsen tillader ikke en fremstilling af, hvordan hver enkelt har fundet vej til Danmark. Det samme gælder en beskrivelse af kristne af meget forskellig observans, der er kommet til Danmark gennem de sidste mere end 50 års indvandring.

Holiness Movement

I sin disputats *De frigjorte og trællefolket* skildrer Elith Olesen den *Holiness Movement* inspireret af engelsk og amerikansk kirkeliv, som kom til Danmark og i 1880'erne også satte sit præg på Luthersk Missionsforenings stifter Chr. Møller (1834-1907), og hvor resultatet blev en sprængning af Luthersk Missionsforening og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening (Olesen 1996, 79-220; Kofod-Svendsen 2020).

Frelsens Hær

Overraskende mange kirkesamfund og religiøse bevægelser er opstået i England. I rækken af samfund med engelsk oprindelse hører også Frelsens Hær hjemme. Frelsens Hær blev stiftet af ægteparret Catherine (1829-1890) og William Booth (1829-1912). William Booth var vokset op i et anglikansk hjem, men blev præst i Metodistkirken. Han følte sig stærkere knyttet til evangelisationsvirksomhed end til menighedsarbejde. Da Metodistkirken på sin årskonference i Liverpool i 1861 ville styre hans prioritering, op-sagde han sin stilling som præst (Jensen 2012,11). I fire år tjente han og hans hustru Catherine som rejsende evangelister. De kom til London og begyndte en teltvirksomhed der i 1865. Det var her han fandt sin livsopgave. En aften kom han hjem og sagde til sin hustru: »Kate, jeg har fundet den livsopgave, som Gud har givet mig. Da jeg gik forbi værtshusene i aften, var det som en stemme sagde: Hvor finder du sådanne hedninger som her, og hvor er dit arbejde mere nødvendigt? I det øjeblik ofrede jeg mig selv og dig og vore børn til Gud for denne store gerning. Dette skal være vort folk, og vor Gud skal blive deres Gud« (Wisløff 1974,147; Jensen 2012,11). Den aften blev startskuddet

til Frelsens Hær. Booth begyndte sin livsopgave som prædikant for gadens folk under en vækkelsesbevægelses telt. Men inden længe stod han i spidsen for den bevægelse, der i 1866 blev organiseret med navnet *The Christian Mission*. I 1878 blev *The Christian Mission* omorganiseret og fik navnet *The Salvation Army*. Det blad, man udgav, hed *Krigsråbet*. Hele organisationen fik militær opbygning. Der var bare én leder, én vilje: Generalen. Uniformer blev taget i brug, det var praktisk, når de skulle gå løs på Satans forskansninger. William Booths forkyndelse fortsatte med at være den samme, som da han var metodistpræst, og den metodistiske teologi kom stort set til at præge *The Salvation Army*. Man lagde stærkt vægt på helliggørelsen. Det blev ofte fremhævet, at en kristen ved Åndens nåde kunne nå frem til en fuldstændig sejr over synden. Tankegangen ser ud til at være som hos Wesley. Det var en selvfølge, at man afholdt sig fra tobak og alkohol.

Det var metoderne, som var det nye og opsigtsvækkende. Her kom musikkorps marcherende med faner og klingende musik. Kristelige sange blev sunget til kendte populære melodier. Officerer og soldater i *The Salvation Army* gik direkte i kontakt med folk og spurgte, om de var frelst. I mødelokalerne var bodsbænken det mest centrale inventar. Denne havde Booth overtaget fra vækkelsesprædikanter som Charles Finney (1792-1875) og Dwight Moody (1837-1899). Her kom de mennesker frem og knælede, som ville overgive sig til Gud og begynde et helt nyt liv. Kvinder fik en fremtrædende plads i *The Salvation Army* helt fra begyndelsen. Catherine Booth udgav i 1859 et skrift om »Kvindens ret til at prædike evangeliet«. I *The Salvation Army* var der ingen tjenestedelning. Booths datter Evangeline var for eksempel general i årene 1934-1939. Det nytter ikke at forkynde evangeliet for en sulten mave, sagde William Booth. Et af hans slagord var *Soap, soup and Salvation*. *The Salvation Army* udførte et vigtigt socialt arbejde af et imponerende omfang. Der var elendige sociale forhold i England. Booth kendte disse forhold og har skrevet om dem. *The Salvation Army* havde en betydelig appel til folkegrupper, som var blevet helt fremmede for de organiserede kirker.

Frelsens Hær fik sin entré i Danmark 08.05.1887 (Olesen 1996, 252-256). Da var Danmark i forandring. Ord som urbanisering og industrialisering bruges ofte til at karakterisere den periode. Mange vandrede fra land til by. Nogle blev vindere og fik vel-lønnede og spændende jobs. Andre blev tabere og marginaliserede i samfundet. Blandt disse tabere begyndte Frelsens Hær et arbejde og gjorde en forskel. Frelsens Hær i Danmark er historien om en bevægelse, som nåede mennesker, som andre af forskellige grunde havde vanskeligt ved at nå – både med et frelsende evangelium og med ægte medmenneskelig omsorg og nærhed. Den historie er beskrevet i *Suppe, sæbe, frelse i 125 år* (Jensen 2012).

Kirkens Korshær

Kirkens Korshær blev stiftet 12.10.1912. Initiativtageren var sognepræst ved Frihavns Kirke i København Hans Peter Martin Møllerup (1866-1929). Møllerup havde i årene

1896-1900 været sømandspræst i Hull. I England havde Mollerup fået forbindelse med evangeliske kredse i såvel den anglikanske kirke som navnlig i frikirkerne. Denne åndelige påvirkning blev bestemmende for hele hans liv. I England så han slum-missionen, tog del i de store vækkelsesmøder og fandt sammen med evangeliske kredse, som samarbejdede hen over de denominationelle grænser. Da han vendte tilbage til København, blev han sammen med A. Fibiger (1868-1937, 1908-1933 sognepræst ved Eliaskirken) leder af vækkelsesmøderne i koncertpalæet og Lørups ridehus i 1905-1907. Mollerup blev også formand for Evangelisk Alliance i Danmark og bevarede hele livet igennem en broderlig forbindelse med frikirkefolket i hele Danmark, ligesom han oversatte adskillige af de mest populære engelske vækkelsessange for eksempel nr. 267 i Den Danske Salmebog *Vær priset, Jesus Krist, Guds Lam! Knæl engle, ned i bøn* (Koch 1981, 622). Sammen med H.O. Lange stiftede Mollerup i 1895 Blå Kors i Danmark (Granum-Jensen 1979, 89). Men Kirkens Korshær blev hans livsværk. Han påbegyndte det som en vækkelsesbevægelse. I foreningsprotokollen sluttede han det første referat med ordene »I Jesu navn«. Også møder, hvor man skulle drøfte praktiske ting, blev indledt med fællesbøn. Da det første Korshærs-blad udkom i 1912 havde Mollerup skrevet en programerklæring. Under overskriften »Hvad vil vi« indledtes erklæringen med følgende utvetydige melding: »Svaret er let: Vi vil tjene Jesus. Hvorfor? Fordi vi elsker ham med hele vor hjerte og med hele vor sjæl og med hele vort sind. Og vi elsker ham således, fordi han elskede os først. Men når spørgsmålet bliver om måden at tjene Jesus på, da svarer vi: 'Det andet bud er liget det første. Du skal elske din næste som dig selv'« (Slumstrup 2012, 50-51.54-55; Olesen 1996, 582).

Mollerup sagde, at der var brug for en »skare bedende korsbrødre og -søstre«, som ville stille sig til rådighed. Korshærens pionerer skød hjertet op i livet, bad en bøn sammen og begav sig så ud i København. De tog ud på beværtningsmission og nat- og gademission. Selv om flertallet af beværtninger var pæne og ordentlige forretninger, var der også beværtninger, hvor tjenerne var alfonser og bondefangere, og hvor »løsagtige« piger kunne muntre sig. De offentlige piger prægede kvartererne, selv om de havde forbud imod at færdes frem og tilbage. I visse af gaderne, hvor der var tremmer for vinduerne, måtte de efter mørkets frembrud stå i deres gadedør og tilbyde sig. Det var sådanne mennesker Mollerup og de første frivillige ville i samtale med. Somme tider omdelte man blot traktater til interesserede, men ofte lykkedes det at skabe kontakt, så man kunne komme til at forkynde ordet om Jesus og bede en bøn. Hvis man var på mission sammen med søster Henny, var det endog muligt at tilbyde alternativ musik. Søster Henny medbragte ofte et lille stueorgel på værtshusene. Kirkens Korshærs håb i pionermissionens tid var, at man ved beværtningsmission samt nat- og gademission og kontakt med mennesker andre steder måtte bringe en forkyndelse om Jesu frelsende kærlighed, så ulykkelige mennesker ved at høre denne forkyndelse og modtage indbydelser til gudstjenester og møder ville vende om og opsøge et andet og bedre liv. Man nåede nogle mennesker, der også tog imod evangeliet. Men den hyppigste reaktion var

lige gyldighed og fordrøkket fjolleri, som Slumstrup udtrykker det (Slumstrup 2012, 63).

Lederne i Kirkens Korshær overvejede så, om det var tilstrækkeligt som hidtil at drive ordmission, aflægge vidnesbyrd om Jesus og indbyde til forkyndende møder, når den sociale nød blandt flere mennesker i København var så brutal og usminket. Det er også karakteristisk, at man allerede i Korshærens første årsberetning kunne møde en klar social indignation for eksempel over det liv, mange hjemløse måtte leve. Det spørgsmål blev stadig hyppigere rejst: Hvad kunne Kirkens Korshær selv gøre rent konkret for mennesker, som var havnet på samfundets bund? Der voksede så den forståelse frem, at Kirkens Korshær skulle praktisere både ord- og gerningsmission. Ved Kirkens Korshærs 10-års-jubilæum formulerede Møllerup det sådan: »Vort arbejde falder i to afdelinger, som vi plejer at kalde det sociale og det missionerende. De to afdelinger er ikke skarpt adskilte. Det sociale er missionerende, og det missionerende er socialt; men hovedvægten lægges alligevel på to forskellige sider« (Slumstrup 2012, 83). Som årene er gået, har gerningsmissionen fået den dominerende plads, og de første års vækkelsesmission inspireret af den engelske vækkelse er ganske stille forsvundet (Slumstrup 2012).

Den kristne studenterbevægelse

Den kristne studenterbevægelse fik sit udspring på et bibelkursus 06.07.-01.08.1886 på Mount Hermon ved Northfield, Massachusetts i Nordamerika. Indbyderne var KFUM-ledere og den verdensberømte evangelist D.L. Moody. Der deltog 251 studenter fra knapt 100 universiteter. Det bærende i studenterbevægelsen var fra begyndelsen bøn og bibellæsning. Kaldet til bøn gik hånd i hånd med tilskyndelse til opbyggeligt studium af den hellige Skrift (Hartling og Müller 1942, 11-14; Olesen 1997, 44-54; Kofod-Svendsen 2008, 92-98). Denne økumeniske studenterbevægelse fra USA nåede Danmark i 1890, og 30.03.1892 blev den danske afdeling oprettet på et møde i Bethesda i København. Her skal ikke skildres den kristne studenterbevægelses historie, der blev præget af flere spændinger og brud. Meget af konflikten hang sammen med modsætningen mellem engelsk-amerikansk subjektivistisk vækkelsesforkyndelse og dansk lutherdom, men i konflikten indgik også menneskelige modsætninger og dårlig kemi mellem flere af de involverede personer. Det endelige brud skete, da bladet *Tidehverv* fra oktober 1926 udkom med N.J. Heje, Gustav Brøndsted, K. Olesen Larsen og Tage Schack som redaktører (Hartling og Müller 1942, 112-192; Olesen 1997, 59-66.94-112.142-170; Kofod-Svendsen 2008, 100-121). *Tidehverv* ville sætte Luther i centrum i stedet for engelsk-amerikansk påvirkning.

I 1956 skete der igen et brud i Danmarks Kristelige Studenterbevægelse. Da dannede N.O. Rasmussen (senere Vigilius) sammen med andre studenter Credo, der skiftede navn til KFS. Begrundelsen var, at man mente, at Studenterbevægelsen havde forladt sit udgangspunkt med bøn og bibellæsning og i stedet gav plads for falsk lære (Kofod-Svendsen 2008, 241-259). Da Credo trådte frem, ønskede det frikirkelige *Kristne Stude-*

rende, der uafkortet fastholdt Bibelen som Guds ord og var medlem af International Fellowship of Evangelical Students (IFES) og stod i nær tilknytning til *Kristent Fællesskab*, at samarbejde med Credo. *Kristne Studerende* mente ikke, at »forskelligt syn på dåb og andre lærepunkter« skulle hindre samarbejde. Imidlertid afviste Rasmussen »at stå i forkynderfællesskab med disse mennesker« (Eriksen 1989, 21-22). Begrundelsen var Credos konfessionelle basis. Credo fandt, at samarbejdet med *Kristne Studerende* ville true »læren om retfærdiggørelse af nåde alene ved tro, gennem en forkyndelse og sjælesorg, der ikke forstår at skelne ret mellem lov og evangelium«. Denne manglende skelnen fandt Rasmussen afsløret i *Kristne Studerendes* sakramenteforståelse og hævde af menneskets frie vilje i forholdet til Gud. IFES sendte en repræsentant til Danmark, som havde en fælles samtale med Rasmussen, en repræsentant for *Kristne Studerende* og brødrene Poul og John Madsen fra *Kristent Fællesskab*. Under den samtale afviste Rasmussen »den mindste smule direkte forkynderfællesskab«, uden at han dermed ville fornægte »det kristne fællesskab, som vi føler, at vi har med mange enkeltpersoner derfra« (Eriksen 1989, 22). I de første år som leder af Credo stod Rasmussen for en markant luthersk konfessionalisme inspireret af sin læsning af Francis Pieper fra Missouri-Synoden og præget af sin opvækst i IM i et hjem, som hyldede V. Becks bibeltroskab og lutherske holdning. Denne lutherske konfessionalisme fra 1950'erne forlod Rasmussen imidlertid i 1960'erne, hvor han var hovedarkitekten bag KFS' medlemskab af IFES fra 1967 (Kofod-Svendsen 2008, 277-283). I KFS' jubilæumsskrift fra 2006 har Henrik Nyman Eriksen under overskriften *IFES – med begejstring og forbehold* (Eriksen 2006, 24-26) givet en rammende beskrivelse af den dobbelthed, der har præget KFS' holdning til det økumeniske samarbejde i IFES. Nogle har med begejstring engageret sig i det samarbejde og har set muligheder for gennem IFES både at være med til at drive mission i hele verden og samtidig modtage megen inspiration til at styrke det hjemlige arbejde i KFS. Andre har været principielt positive for et begrænset samarbejde i IFES, men har samtidig betonet den lutherske profil og de lutherske kerneværdier og udtrykt frygt for, at en udvidelse af IFES-engagementet til mere end samtaler og inspiration på lederplan kunne medføre, at de lutherske kerneværdier i praksis ville blive nedprioriteret. Denne drøftelse af forholdet til IFES vil sikkert fortsætte i KFS.

Ud over det interkonfessionelle studenterarbejde har en række andre interkonfessionelle bevægelser nået Danmark. Her kan nævnes *den karismatiske bevægelse*, *Navigatørerne*, *Operation Mobilisation* og *Ungdom med Opgave*. Pladsen tillader ikke at beskrive hver enkelt bevægelses indgang i Danmark, men hensigten har været at give eksempler på, hvilke principielle udfordringer forskellige typer organisationer har rejst i dansk kirkeliv.

Konklusion

Den engelske vækkelse har fået en lang række følger for dansk kirkeliv. Måske kan man bedst karakterisere den engelske vækkelses betydning i dansk kirkeliv med ordene be-

gejstring og forbehold. Der vil givetvis være udbredt begejstring for den saltvandsindsprøjtning dansk kirkeliv fik under den tyngende rationalisme med dannelsen af Det Danske Bibelselskab, Det Danske Missionsselskab og inspirationen til at starte søndagsskolearbejde. KFUM & KFUK er også blevet mødt med begejstring i brede kredse, selv om bevægelsens økumeniske alliancelinje skabte spændinger i forhold til IM. De forskellige ikke-lutherske frikirker med rod i engelske og amerikanske vækkelser, der efter grundloven voksede frem i Danmark, blev ikke mødt af begejstring af IMs formand V. Beck, men derimod af direkte afvisning. For mange lutherske kristne har mødet med for eksempel Evangelisk Alliance og andre allianceholdninger været en udfordring til at gennemtænke den lutherske arv og finde frem til en ret holdning til bibeltro kristne, der ikke er lutherske.

Bibliografi

- Andersen, J. Oskar. 1921. *Festskrift*. København: Lohse.
- Banning, Knud. 1960. *Forsamlinger og mormoner*. København: Gad.
- Bebbington, D.W. 1982. *Evangelicalism in modern Britain*. London and New York: Routledge.
- Bjerno, Aage. 1984. »Sprede glimt fra de hundrede år«. *Alliancebladet* 74 (12): 3-14.
- Bundgaard, Niels. 1935. *Det Danske Missionsselskabs historie*. København: Det Danske Missionsselskab.
- Bundgaard, Niels. 1951. *Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed*. København: Gad
- Danbolt, Erling. 1947. *Misjonstankens gjenombrudd i Norge*. Oslo: Egede instituttet.
- Engberg, Gunner. 1928. *Den kristelige ungdomsbewægelse*. Aarhus: De Unges Forlag
- Engberg, Gunner. 1944. *KFUM gennem 100 år*. København: De Unges Forlag.
- Eriksen, Henrik N. 1989. *Credo-kredsen 1956-62*. København: Arken-tryk nr. 80.
- Eriksen, Henrik N. 2006. »I spændingsfeltet«. I *Kend Jesus – gør Jesus kendt*, redigeret af Søren Kiilerich, 16-35. København: Credo.
- Gad, Christian. 1928. *Da vi var unge*. Aarhus: De Unges Forlag.
- Granum-Jensen, A.R. 1979. *Baggrund og glimt fra Blå Kors' historie i 100 år*. Haderslev: Blå Kors.
- Hartling, Poul og Johannes Müller. 1942. *Sursum Corda*. København: Gad.
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard. 1951. *Kirkehistorie III*. København: J.H. Schultz.
- Holt, Paul. 1940. *Nød dem*. København: Kirkelig Forening for Indre Mission i København.
- Hylleberg, Bent et al. 1989. *Et kirkesamfund bliver til*. Holbæk: Føltved.
- Jensen, Arne. 1961. *Baptisternes historie i Danmark indtil 1864*. København: Baptisterne.
- Jensen, Bent D. (red.). 2012. *Suppe, sæbe, frelse i 125 år*. København: Frelsens Hær.

- Karlsen, Finn et al. (red.). 2000. *Den Danske Metodistkirkes historie*. København: Kurér.
- Koch, Hans. 1981. »Hans Peter Martin Mollerup«. I *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 9, redigeret af Sv. Cedergreen Bech, 622. København: Gyldendal.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2001. »Bibellæsning i Danmark«. I *Teologi med hjertet*, redigeret af Lars Jensen et al., 38-67. København: DBI.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2008. *Tro til tiden*. Fredericia: Credo.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020. »Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening«. I *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen, 126-184. Rønne: ELM-Forlag.
- Larsen, Emil. 1981. Chr. Willerup. København: Metodisthistorisk Selskab.
- Larsen, Chr.; E. Nørr og P. Sonne. 2013. »Da skolen tog form 1780-1850«. I *Dansk Skolehistorie 2*, redigeret af C. Appel og N. de Coninck-Smith. Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, Kurt. 2001. *Vilhelm Beck*. Fredericia: Lohse.
- Larsen, Kurt. 2011. *En bevægelse i bevægelse*. Fredericia: Lohse.
- Lausten, Martin S. 1999. *Kirkens historie i Danmark*. Århus: Forlaget.
- Neiiendam, Michael. 1922. *Christian Bastholm. Studier over oplysningens teologi og kirke*. København: G.E.C. Gad.
- Newman, Ernst. 1937. *Evangeliska Alliansen*. Lund: Gleerup.
- Nielsen, Harald. 2003. »KFUMs historie 1878-1960. 'Vi ville ét – så sker der noget!'«. I *Bevægelse i tiden*, redigeret af M. Nielsen, 6-19. Århus. Unitas.
- Nielsen, Harald. 2014. *Bone Falck Rønne*. Frederiksberg: Dansk Missionsråd.
- Nielsen, Harald. 2019. *Det Danske Missionsselskabs Historie 1821-1985*. Hellerup: Danmission.
- Nielsen, Mogens (red.). 2003. *Bevægelse i tiden*.
- Norrie, J.W.G. 1940. »De britiske menigheder i Helsingør«. *Personalhistorisk Tidsskrift, II. Række, Bind I*: 77-106.
- Olafsson, Felix. 1989. *Ebenezer Henderson*. København: Det Danske Bibelselskab.
- Olesen, Elith. 1958. *Børn og unge i dansk kirkeliv*. København: De Unges Forlag.
- Olesen, Elith. 1966. *Dansk KFUM og KFUKs historie*. København: Unitas.
- Olesen, Elith. 1996. *De frigjorte og trællefølket*. Frederiksberg: Forlaget Anis.
- Olesen, Elith. 1997. *Der stod et vejr fra vest. Olfert Ricard. Dansk MFUM. Den kristelige studenterbevægelse*. Frederiksberg: Forlaget Anis.
- Pedersen, Jens K. 1983. »100 år i tjeneste«. I *Jubilæumsskrift. Indre Missions Børnegudstjeneste i Danmark*, redigeret af H. Jensmark, 7-66. Fredericia: Børnegudstjeneste-Forlaget.
- Ribbner, Torvald. 1957. *De svenska traktatsällskapen 1808-1856*. Lund: Gleerup.
- Ræder, Karen. 1933. *Skiftende tider*. Aarhus: De Unges Forlag.
- Shedd, Clarence. 1955. *History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations*. London: S.P.C.K.

- Slumstrup, Finn. 2012. *Dér, hvor ingen andre er*. Frederiksberg: Unitas.
- Steen, J. og H. Hoffmeyer. 1915. *Kirkelig Forening for Indre Mission i København 1865-1915*. København: Bethesdas Boghandels Forlag.
- Sylvester, Nigel. 1984. *God's word in a young World. The Story of Scripture Union*. London: Scripture Union.
- Thyssen, Anders P. 1960. »Indledning«. I *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, redigeret af A.P. Thyssen. København: Gad.
- Wisløff, Carl Fr. 1974. *Kristne Kirkesamfunn*. Oslo: Luther.

Forfatter

Flemming Kofod-Svendsen
kofodsvendsen@gmail.com

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktions-
uafhængig fagfælle vurdering.